

26. *Самоквасов Д.Я.* Северяне и северянская земля по городищам и могилам / Д.Я. Самоквасов. – М. : Синодальная типография, 1908. – 119 с.
27. *Сухобоков О.В.* Новые исследования древнерусского Путивля / О.В. Сухобоков // АО – 1979 г. – М., 1980. – С. 342–343.
28. *Сухобоков О.В.* Раскопки в Путивле. / О.В. Сухобоков // АО – 1980 г. – М., 1981. – С. 312.
29. *Харламов В.О.* Невідомі сторінки виникнення українських міст у XVII ст. / В.О. Харламов // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 308–316.
30. *Lesur M.* Les Particularités de ce s'est passé entre les Polonais, Moscovites et Cosaques jusqu'à au retour de ces derniers à l'obéissance du Roi de Pologne / M. Lesur. – Paris : «Hachette», 1961. – 511 p.
31. *Saint-Pierre Bernardin de.* Voyage en Russie / Bernardin de Saint-Pierre. – Paris : Temps Actuels, 1981. – 190 p.

Осадчий Е.Н. Монастыри Путивля как памятники военной истории

В статье анализируется оборонный потенциал православных монастырей, которые существовали на протяжении XVII в. на территории Путивля и его околлиц. Дается оценка их расположения относительно путей сообщения и их роли в защите Путивльской крепости. Рассмотрены вопросы, связанные с локализацией Николо-Можайского монастыря. Приведены данные о взаимосвязи рельефа местности и укреплений монастырей.

Ключевые слова: монастыри, Путивль фортификация.

Osadchiy E.N. Monasteries of Putyvl as monuments of military history

The article analyzes the defensive potential of the Orthodox monasteries that during the XVII century were existed in Putyvl and its environs. Its shown the estimation of their location relative connections and their role in defense of Putyvl fortress. There was considered questions by localization of Nicholas-Mozhayskiy monastery. We cited data on the interrelation of relief and terrain of monastery fortifications.

Key words: monasteries, Putyvl, fortification.

Подано до друку: 21.08.2012 р.

УДК 725.94-047.36(477-25)

А.П. РИМАР,
Н.А. ЗАГРИВА

До питання історії Онуфріївської вежі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

У статті на прикладі пам'ятки архітектури національного значення Онуфріївської вежі, яка була частково видозмінена й довго використовувалася з метою, яка не відповідає вимогам збереження історико-культурної спадщини, на підставі оброблених джерел, зроблено спробу сформулювати і проаналізувати основні періоди й установити хронологічні межі, в межах яких відбувалися зміни об'єкта. Наводяться дані про виконання ремонтно-реставраційних робіт.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, пам'ятник архітектури, Онуфріївська вежа, Києво-Печерська лавра, ремонтно-реставраційні роботи.

У сучасних умовах проблема збереження пам'яток архітектури стоїть досить гостро. Пам'ятки знищуються, перебудовуються, що наносить непоправну шкоду науці, адже вони втрачають свою наукову інформативність й екскурсійну атрактивність.

Вивченням Києво-Печерської лаври, проблемами охорони, збереження та популяризації її архітектурно-історичної спадщини займалося чимало істориків, архітекторів, мистецтвознавців тощо. Проте, ще лишаються об'єкти, що потребують більш детального вивчення, інформація про які в наукових джерелах представлена фрагментарно. Одним із таких об'єктів є пам'ятка архітектури національного значення Онуфріївська вежа (охоронний № 4/15, корпус № 83).

Фортифікаційні системи Києва були досить широко розгалужені вже наприкінці X ст. Вони склалися з оборонних споруд самого міста і його регіонів: фортець на ближніх і дальніх підступах до Києва [5, с. 203]. Серед укріплень околиць міста особливе значення мав Печерськ, що розмістившись на декількох плато, являв собою природну фортецю. У середині XI ст. на південній околиці Печерського пагорбу виникає Печерський монастир, який згодом стає найкрупнішим на Русі [12, с. 97]. Спочатку його територія була захищена дерев'яною стіною, а згодом вся Верхня територія Лаври була оточена кам'яним муром, який було зруйновано під час монгольської навали 1240 р.

Значно посилив оборонну міць Печерської фортеці побудований на кошти гетьмана Івана Мазепи у 1698–1702 роках кам'яний мур навколо Верхньої території монастиря [5, с. 205]. По кутах мурів, відповідно до вимог тогочасної фортифікаційної науки, розташовані різної форми сторожові вежі.

Вежа з церквою в ім'я Св. Онуфрія, вбудована в систему оборонних стін Києво-Печерською лаври у 1690–1700-х роках, була споруджена з цегли, хрестоподібна у плані. Вже наприкінці XVIII ст. вона мала 3 яруси, які дійшли до нашого часу. Але первісно, найвірогідніше, була двоярусною по типу Економічної брами з церквою в ім'я Всіх Святих. Мала характерне для свого часу завершення – главку, увінчану хрестом із рипідами на фронтонах, що завершували рамена хреста вежі. У планувальній ситуації Верхньої Лаври – вежа замикала вісь, що проходила від Троїцької брами. Побудова у 1770-х роках Ковнірівського корпусу «зламала» цю вісь, перекривши фронтонами нової споруди візуальне сприйняття Онуфріївської вежі.

При подальшій роботі з розбудови Києво-Печерської фортеці главку над Онуфріївською вежею – яка була, можливо, просто розібрана, а можливо постраждала під час пожежі – не відновлювали. Але ще на гравюрах другої половини XVIII ст. маємо зображення вежі з первісною главкою. На кресленні 1780 р. «Фрагмент панорами Києво-Печерського монастиря» (М. Діхтярьов

дає посилання на ЦДВІА Росії, ф. 349., оп. 18, спр. 2532) зображена вежа з бароковим барабанчиком і главкою. А вже на кресленні 1784–1798 років «Частина будівель Києво-Печерської фортеці» – на Онуфріївській вежі відсутнє завершення, показано похилий дах покритий металевими листами та земляні вали, що перекрили дорогу повз вежу за стінами цитаделі.

У 1980-х роках вежу досліджувала українська архітектор-реставратор Валентина Корнєєва.

Ця беззастовпа, однобанева церква має в плані форму рівнораменного хреста. Її стіни завтовшки 2,2 метра. Чотири гранчасті об'єми вежі, що виростають з хреста плану, нагадують зруби українських дерев'яних храмів. Сама церква була на другому поверсі, на першому поверсі (до рівня бойового майданчика суміжних оборонних мурів), певно був арсенал. Після війни, у 1952 році проведено її обміри, розроблено проект відновлення з улаштуванням всередині залізобетонного перекриття на місці втраченого дерев'яного. Вежу-церкву було відбудовано, причому дах та баню відновлено в довоєнному вигляді, безумовно, не первісному. Подальші дослідження, виконані у 1986 році дозволили поточнити функцію першого поверху, знайти сліди зовнішньої галереї, пов'язаної з фланкуванням оборонних мурів тощо. Було проведено консерваційні роботи (укріплення мурів, заміна конструкцій даху) [2, с. 11–12].

Ізольована Онуфріївська вежа, на початку ХХ ст. оббудована двоповерховими будинками. До південного фасаду прибудовано контрфорс, до північного – будинок набірної, що в результаті призводить до втрати як функцій вежі, так і значення архітектурного витвору митців-фортифікаторів ХVІІ ст.

За фортифікаційними мурами вежу закривають зарості самосійних кущів та високі дерева, але з території Дальніх печер і з-за Дніпра вежу видно дуже добре. Задумана архітектором (ймовірно Д. Аксамитовим) вона була як акцент, що став невід'ємним елементом фортеці, спорудженої на кошти гетьмана Івана Мазепи.

В связи с довольно напряженным положением в 1679 году (война с Туречиной – **авт.**) козак гетьмана Ивана Самойловича насыпали вокруг лавры земляные валы, а в 1698–1701 годах территория Верхней лавры ограждается оборонительной каменной стеной с башнями и башнями-церквами. Строительство оборонительных стен вокруг лавры связано с именем архитектора Д. Аксамитова. Для начала ХVІІІ столетия стены лавры были значительно укреплены, наружный их фасад несколько наклонен внутрь, а вверху над кирпичным полувалом размещались бойницы ... С внутренней стороны стен на широком выступе кладки размещались по всему периметру боевые галерей.

Одновременно с наземными укреплениями строилась целая система подземных ходов. Так, под подошвой фундаментов крепостных стен почти по всему периметру на глубине семи метров находятся ходы – «слухи». Эти ходы, высотой около двух метров и шириной 1,2 метра обложены кирпичом, через каждые 1,7 метра в шахматном порядке в ту и в другую сторону находятся ниши, но уже без обкладки их кирпичем [6, с. 100].

Сучасний дослідник київських фортець С. Петров про спорудження фортечних мурів навколо Верхньої Лаври пише наступне: «Виношуючи свої плани, гетьман України І.С. Мазепа у великій таємниці в кінці XVII – на початку XVIII ст. починає будувати в Києві кам'яну фортецю ... В найважливіших місцях оборони були споруджені кам'яні вежі – більшість з них також дійшли до нашого часу. В літературі зустрічаються відомості, що, зокрема, вежа Івана Кушника, Онуфрійська та церква Всіх Святих будувалися на власні кошти І.С. Мазепи ... Малярна (назва – від малярної майстерні, що певний час містилася на другому поверсі), Годинникова (в ній до побудови Великої лаврської дзвіниці був міський годинник). На першому ярусі веж, які виступали вперед відносно стін, були амбразури для гарматного фланкіруючого вогню, на другому ярусі – бійниці для пицалей. З часом вони були закладені цеглою» [10, с. 18].

М.Ф. Берлінський у своїй книзі «Історія міста Києва», згадавши про побудовану І. Мазепою церкву Всіх Святих, додає: «Кроме сего существует три созданные им церкви: одна на северо-восточном углу монастыря, превращенная в монастырскую палату, другая – на вратах, идущих к пещерам, а третья – на углу ограды против Феодосиевской церкви» [1, с. 146].

Окрім того, можливо, що при І. Мазепі був змінений зовнішній вигляд Святої Брами. В 1708 р. ця будівля була пошкоджена пожежею. Під час її перебудовання, з усіх чотирьох боків, згори старовинних арок були побудовані парапети, а над ними нові бані, які дуже нагадують бані Великої Церкви доби Мазепи. Правдоподібно до цього ж періоду належать і внутрішні розписи Свято-Троїцької Церкви.

Не лише «зрада» Мазепи стала на перешкоді до здійснення намічених ним планів розбудови лаври в Києві. Активні політичні й економічні події відсували на друге місце піклування про упорядкування Печерського монастиря. Це підтверджує архімандрит лаври І. Сенютович: «Коштом изменника Мазепы построена только каменная ограда с церквями и главы Великой церкви, подбиты местами и позолочены, но и те не без приклада монастырской суммы ... В 1700 році у Батурин був направлений з Москви відомий зодчий Дмитро Аксамитов для ведення нового будівництва ... Дмитро Васильович ... ймовірно, за його проектом змуровано оборонні мури, вежі і церкву Києво-Печерської Лаври» [9, с. 34].

У першій третині та середині XIX ст. в історичних описах лаври знаходимо наступне:

Ограда около всей Лавры каменная на 520 саженьях, вышиною в 2 сажени и инде более, толщиною в 4 аршина с половиною. На стенах по углам 4 башни, из коих на одной Южной близ Настоятельских покоев до 1816 года были особые боевые часы, а с

тих пор соединены с колоколенными. Всех выходных Врат из Лавры трое: 1 Святые. 2 Экономские. 3 Пещерные вниз к пещерам. Вся сия ограда строена до пожара, на место бывшей деревянной, Гетманом Иваном Мазепою в 1698 г. [7, с. 35; 8, с. 39–40].

Федір Ернст у 1930 р., описуючи лаврські мури, писав: «Мазепина стіна ... Мури ці збудував гетьман Мазепа 1698–1701 рр. Мури, що їх Мазепа гадав був вибудувати на зразок кремля, охоплюють спіраллю площу на 8 десятин. Вона цегляна ... зміцнена 6-ма вежами-церквами на кутах та брамах: Троїцькою надбрамною церквою, церквою Івана Кушника проти Феодосієвої церкви, годинниковою (проти корпусу 38-го), Палатною – до Дніпра, Млярною – проти порохового льоху, будови Де-Боскета на Павлівському бастіоні фортеці, та церквою «всіх святих» на Економській Брамі. 3-поміж них «Палатна» та Економська мають характерно-українську хрещату конструкцію, остання – з п'ятьма банями. Ще одна вежа, що міститься проти київської брами Миколаївської фортеці, була розібрана в ХІХ ст.» [4, с. 490–491].

Ф.Ернст також у дослідженні «До історії Києво-Печерської фортеці» підкреслює схожість «економічної брами» та Онуфріївської вежі: «З них «економічна брама» та «палатна вежа» мають чисто церковний, монастирський характер; наріжні вежі з високими церковними банями – характерні гранчасті будови монастирських твердинь ХVІІ віку, і лише північна вежа, біля ... порохового льоху – типова для часів Петра І – низька, з вузькими щілинами амбразур, невисоким дахом та тонким шпилем» [3, с. 42].

Д. Васильєв у своїх дослідженнях фортифікаційних споруд лаври зазначає: «У ХVІІІ ст. Київ був містом прикордонним, то з 1793 року він втрачає це значення ... Постає питання про ліквідацію фортеці» (автор посилається на працю Д.П. Меньшова «Старо-Киевская и Печерская крепости»).

Майстром кам'яних справ В. Серіковим у 1811р. здійснюється перебудова фортечного муру навкруги Великої Лаври. Для підкріплення монастирського муру в архімандричому саду побудовано 3 кам'яні контрфорси [13]. Фортечні мури Великої Лаври перебудовувалися також після наполеонівських війн. Наприклад, були розібрані 2 вежі, одна з яких знаходилася між Онуфріївською вежею та Південною брамою, а друга – напроти Гостинного двору. На той час вони застаріли, оборонну функцію не виконували і сприймалися як надмірність.

Це доводить у своїй статті дослідник історії лаври Л.А. Пивоваренко: «У 1822–1824 рр. було проведено капітальний ремонт фортечного муру ХVІІІ ст. на ділянці навпроти Заїжджого двору: каменярем Йосипом Кравченком ... було розібрано кам'яну вежу «по ее ветхости», стіну на її місці замуровано, перебрано до фундаменту та закладено всі тріщини» [11, с. 48].

У першій половині ХІХ ст. здійснювалася реконструкція веж, які й донині прикрашають фортечні мури Великої Лаври. В 1828 р. проводилися ремонтні

роботи Онуфріївської (Палатної) вежі – було перекладено залізними листами покрівлю цієї споруди [14].

З довідки, складеної у 1831 р. генерал-майором Арнольдї, призначення веж було різне: вежа Івана Кушника або Мазепинська – для зберігання провіанту; Годинникова (після ремонту підлоги) та Малярна вежі – для збереження борошна; у Палатній (Онуфріївській) вежі, після влаштування в ній дерев'яних стовпів і залізних ґрат, також зберігався провіант [15].

Як і більшість споруд Києво-Печерського ансамблю, Онуфріївська вежа зазнала руйнувань під час Другої світової війни. Було зруйноване пласке дерев'яне переkritтя та міжповерхові сходові клітини пам'ятки. У 40-х роках ХХ ст. будівля орендується Райхарчторгом, і використовується як складське приміщення, що негативно позначається на стані її збереження.

Останній капітальний ремонт пам'ятки здійснено в 1952–1953 роках із пристосуванням її під господарчі потреби Інституту матеріалознавства АН УРСР. За час оренди інститутом (1953–1975 роки) пам'ятці завдано значних пошкоджень. У стінах були пробиті отвори, влаштовано міжповерхове переkritтя із залізобетонних балок.

Подальша експлуатація пам'ятки також не сприяла покращенню стану її збереження.

У 1975–1978 роках будівлю орендувала організація «Союз друк» під склад поліграфічної продукції, в 1978–1980 роках – Міністерство культури УРСР під склад будівельних матеріалів.

Тільки у 1980–1985 роках через незадовільний стан Інститутом «Укрпроектреставрація» були проведені науково-дослідні роботи та розроблено проект реставрації пам'ятки з пристосуванням приміщень під музейні експозиції. Ремонтно-реставраційні роботи розпочато в 1985 р. Під час їх проведення було виконано ремонт покрівлі без заміни дерев'яних конструкцій даху, встановлено дверні та віконні заповнення, прокладена прихована електропроводка, виконано штукатурні роботи на стінах інтер'єру пам'ятки, настелена підлога на першому поверсі споруди. Проте, через відсутність фінансування роботи були зупинені й у 1989 р. об'єкт законсервовано.

Новий етап досліджень Онуфріївської вежі починається в 2002 р. Товариством «Лекуш» проводяться інженерно-геологічні вишукування, під час яких відмічено наявність тріщин і просідання південної частини вежі – що свідчить про просідання ґрунтів основи внаслідок їх зволоження. Було рекомендовано посилити фундаменти вежі палями, застосовуючи метод їх статичного вдавлювання до морених суглинків із глибиною залягання не менше 1,0 м.

З огляду на це, у серпні 2003 р. ТОВ «Проектбуд» на пам'ятці розпочало чергові ремонтно-реставраційні роботи. Виконано роботи з підсилення фун-

даментів, влаштування перекриття, ін'єктування тріщин, заміни конструкцій покрівлі даху, що забезпечило стабільність технічного стану інтер'єру. Під час шурфування з метою вивчення стійкості фундаментів пам'ятки у шурфі, закладеному праворуч від входу, в південно-західному профілі на глибині близько 3,5 м. було виявлено отвір, крізь який проглядалася частина цегляної підземної склепінчастої споруди. Вона має вигляд підземної галереї і пролягає в південно-західному напрямку на відстань приблизно 2,5 м. Ширина споруди, що була доступна до обмірів – 1,6 м., висота – 0,4 м. Подальших робіт із розчищення та додаткових досліджень з метою визначення повних розмірів і призначення виявленої підземної споруди не проводилося. Ймовірно, призначення цієї підземної галереї – постачання боєприпасами, що складувалися у вежі.

На жаль, ремонтно-реставраційні та вишукувальні роботи на Онуфріївській вежі не були завершені. У січні 2005 р. всі роботи на пам'ятці були призупинені через відсутність фінансування. На сьогоднішній день споруда знову знаходиться у законсервованому стані.

Аналіз історії спорудження, основних етапів перебудов і експлуатації Онуфріївської вежі доводить, що значний період існування, способи використання об'єкту, фрагментарні ремонтно-реставраційні роботи – не створили сприятливих умов для збереження пам'ятки на відповідному високому рівні й, загалом, негативно позначилися на стані споруди. Це особливо стосується пам'яток які є складовою таких визначних (з точки зору архітектури, мистецтва, історії) комплексів як Києво-Печерська лавра.

Онуфріївська вежа входить до складу архітектурного комплексу, який визнаний міжнародною спільнотою як об'єкт Всесвітньої спадщини UNESCO. Це вимагає від держави та науковців особливого підходу до її збереження, а саме: здійснення комплексного підходу в пам'яткоохоронних заходах, проведення повномасштабних ремонтно-реставраційних робіт, включення його до туристичних маршрутів Києво-Печерською лаврою, що надасть об'єкту нового актуального значення в діяльності Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Джерела та література

1. *Берлінський М.Ф.* Історія міста Києва. / М.Ф. Берлінський. – К., 1991. – С. 146.
2. *Говденко М.* Києво-Печерська Лавра: варіації на тему реставрації. / М. Говденко, В. Корнєєва // 3 історії української реставрації / За ред. В. Тимофійко, упор. В. Отченашко, А. Антонюк - К.: Українознавство, 1996. С. – 8–25.
3. *Ернст Ф.* До історії Києво-Печерської фортеці / Ф.Ернст // Збірник Київ та його околиця. – К., 1926. – С. 42.
4. *Ернст Ф.* Київ. Провідник. / Ф. Ернст. – К., 1930. – 800 с.

5. Києво-Печерська лавра – пам'ятка історії та культури України / Г.П. Брускіна, О.В. Ващенко, О.П. Візир, О.П. Коваль, Т.В. Кочубинська, Б.А. Кучменко, Ф.Д. Лазайкін, Л.Р. Моргунівська, І.Д. Федоряченко, О.Ю. Чумаченко. – К., 2006. – 428 с.
6. *Килессо С.К.* Києво-Печерская лавра / С.К. Килессо. – М.: Техніка, 2003. – С. 100.
7. Описание Киевопечерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. – К., 1831. – 371 с.
8. Описание Киевопечерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер. – К., 1847. – 345 с.
9. *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року / С. Павленко. – Чернігів., 1994. – С. 34.
10. *Петров С.С.* Оборонні споруди Києва XI–XIX ст. / С.С. Петров. – К., 1997. – С. 18.
11. *Пивоваренко Л.А.* Забудова та благоустрій Гостинного двору Києво-Печерської Лаври в XIX – на поч. XX ст. / Л.А. Пивоваренко // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. історії та культури. – К.: ВІПОЛ, 2001. – С. 47–57.
12. *Толочко П.П.* Древний Киев. / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 97.
13. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 1281, арк. 5.
14. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 1315, арк. 17–18.
15. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 1757, арк. 9.

***Рymar А.П., Загryва Н.А.* К вопросу истории Онуфриевской башни Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника**

В статье на примере памятника архитектуры национального значения Онуфриевской башни, которая была частично видоизменена и долго использовалась в целях, не соответствующих требованиям сохранения историко-культурного наследия, на основании обработанных источников, сделано попытку сформулировать и проанализировать основные периоды и установить хронологические границы, в рамках которых происходили изменения объекта. Приводятся данные про выполнение ремонтно-реставрационных работ.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, памятник архитектуры, Онуфриевская башня, Киево-Печерская лавра, ремонтно-реставрационные работы.

***Rymar A.P., Zagryva N.A.* On the history of the St. Onufriy Tower of National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve**

The article on the example of the monument of national importance – St. Onufriy Tower, which has been partially modified and has long been used in order to not meet the requirements of preservation of historical and cultural heritage, on the basis of processed sources, attempt to formulate and analyze the main periods and set the chronological boundaries, within which there were changes to the object. The data about the performance of repair and restoration work.

Key words: historical and cultural heritage monument, St. Onufriy Tower, Kyiv-Pechersk Laura, repair and restoration work.

Подано до друку: 19.11.2012 р.